

Gabi Čačinovič Vogrinčič
SOCIALNO DELO Z DRUŽINO
PRISPEVEK K DOKTRINI

UVOD

V poglavju obravnavam poseben prispevek stroke socialnega dela k reševanju problemov družin. Pri tem strokovna, »socialnodelavska« intervencija praviloma pomeni tudi »dodajanje moči družini«. Mislim na to, kar v angleščini opisuje težko prevedljiva beseda »*empowerment*«. Intervencija stroke lahko prinese začetek pogovora in začetek projekta za vzpostavljanje družine skozi nove izkušnje družinskega reševanja problemov.

Socialno delo z družino lahko vzpostavi projekt, ki je na začetku predvsem socialnodelavski, ker strokovnjak postavlja pogoje za instrumentalno definicijo problema (Lussi) in definiranje uresničljivega (Sheier), osebno vodenje (de Vries 1995) pa ustvarja delovni odnos oziroma delovno alianso, ki je družinska.

Na Evropskem kongresu šol za socialno delo v Torinu leta 1993 je ugledni izraelski profesor Iona Rosenfeld govoril o tem, da socialni delavci potrebujejo znanje, ki ga je mogoče prevesti v akcijo, sam je uporabil pojem »*actionable knowledge*« – znanje, ki ga je mogoče prevesti v ravnanje.

Peter Lussi (1991) govori o tem, da je izredno pomembno, da v naši stroki nismo »*sprachlos*«, da ne ostanemo brez besed ter da znamo s svojimi posebnimi koncepti in ravnanji odpirati nove

možnosti, raznolike alternative, ki imajo skupno to, da razločujejo in povezujejo, ki ustvarjajo mreže in nikogar ne izključujejo.

Zato želim v pričujočem »prispevku k doktrini« zbrati koncepte, ki nam omogočajo, da zelo precizno poimenujemo posebnosti socialnodelavske koncepcije pomoči. Gotovost pri uporabi strokovnega jezika mora biti tudi obrtna, ker gre za znanje za ravnanje. Več kot le obrazec – teorija in praksa socialnega dela. Jezik, ki omogoča socialno delo, in torej zelo precizen dogovor vseh udeleženi h v njem.

Med tujimi avtorji, ki bi jih rada umestila v ta prostor, je na prvem mestu Peter Lussi (1991) z dragocenim »naukom o socialnem delu«, kot pravi podnaslov njegovega dela *Sistemska socialno delo*. Sjeff de Vries (1995) je prispeval koncept osebnega vodenja, ki je po moji sodbi zelo precizna definicija socialnodelavskega ravnanja.

Med domačimi avtorji je Bernard Stritih tisti, ki mi je pomagal, da jasneje vidim, kako pomemben je tisti delež socialnega dela z družino, ki prispeva k odkrivanju in povezovanju družinskih možnosti. Sicer so njegovi teksti sestavni del pričujoče raziskave.

Poseben problem je znanje o družini – kaj imamo na razpolago, da bi opisali družinsko resničnost, kakšne koncepte,

Prispevek je poglavje obsežne raziskave »Notranji dialog v družini in razvijanje socialnih podpornih mrež za pomoč družinam v krizi v Sloveniji.«

da bi prispevali k temu, da bi bila družina razvidna za svoje člane, kakšne koncepti za raziskovalni dogovor med družino in socialnim delavcem (terapevtom, svetovalcem). Kot psihologinjo me zanima predvsem psihologija družine, podoba družine v tej stroki in uporabnost njenih konceptov, tako kot so se mi pokazali pri delu. V socialnem delu potrebujemo tudi psihološko znanje kot znanje za ravnanje.

Poglavje je hkrati razlaga konceptov socialnega dela z družino in *pladoyer* za njihovo uporabo. Strokovnjak mora vsakokrat ustvariti socialnodelavski delovni odnos: 1. dogovoriti se mora za k cilju usmerjen projekt in 2. kot udeleženec v družinskem sistemu mora odkrivati ali so odkrivati, poimenovati in sopoimenovati možnosti in prispevek družine.

Socialni delavec, ki je udeležen v procesu pomoči skupaj z družino, mora biti usposobljen za to, da vzdržuje osebni in delovni odnos, da vstopi kot človek s svojim izkustvom in s svojo posebno »raznolikostjo« ali alternativo, ki odpira drugim nove možnosti in pri tem ohranja svoje meje. Tako mora tudi strokovnjak zase vedno znova razrešiti vprašanje ravnotežja med skrbjo za družino in skrbjo zase, med svojo avtonomijo in željo, da bi pomagal. In to je še ena pomembna tema »actionable knowledge« za socialno delo.

SOCIALNO DELO Z DRUŽINO

Predmet socialnega dela z družino je pomoč pri reševanju kompleksnih socialnih problemov družin z mobilizacijo posebnih, družinskih virov moči in podpore. Kot vedno v socialnem delu gre za pomoč, za iskanje novih rešitev, za raziskovanje uresničljivega – za pomoč tam, kjer ljudje ne znajo in ne zmorejo najti rešitve sami. Vendar so »ljudje« v družini na poseben način povezani med seboj, njihova povezanost pa pomeni in odvisnost in moč.

Gre za odkrivanje in vzpostavljanje podpore naravne socialne mreže, za mobilizacijo vseh »udeleženih v problemu«, kot bi rekel Lussi (1991), da bi postali »udeleženi v rešitvi«.

Raziskujemo metodične korake, delovni odnos, ki ga moramo vzpostaviti v socialnem delu, da bi se »v problemu udeležena družina«, spremenila v »v rešitvi udeležena družina«.

Nova paradigma socialnega dela – postmoderna, konstruktivistična – se razbere že iz odgovorov na vprašanja, kaj je socialni problem in kdo ga definira. Začnimo z drugim, ker je usodnega pomena za razumevanje stroke socialnega dela.

Kdo definira problem v socialnem delu? Prvo visokokvalificirano strokovno dejanje je definicija problema skupaj z družino. Pri prvem pogovoru z družino (Stierlin 1987) je treba opraviti strokovno dejanje, kjer se individualne definicije problema članov družine in definicije strokovnjaka preoblikujejo v iskanje »uresničljivega«, v to, čemur pravim »socialnodelavska« definicija problema. Lussi govori o istem v konceptu instrumentalne definicije problema.

Pri socialnem delu gre za reševanje socialnih problemov skupaj z ljudmi, in ta skupaj ni okrasni dodatek definiciji, temveč doktrinarna postavka in temeljno vodilo za ravnanje. Odgovornost strokovnjaka je, da tukaj in zdaj in vedno znova ustvari predpostavke, omogoči, vzpostavi, vzdržuje ta skupaj: sodelovanje, soočenje, odgovornost.

Pogoji za socialno delo so vzpostavljeni takrat, ko je za delovni odnos pri reševanju problemov družin zagotovljeno, da so stranke udeležene pri raziskovanju in iskanju.

Pri delu z družino to postavlja strokovnjaku posebno nalogo: da razišče in omogoči družini in njenim članom, da s svojo resničnostjo vstopijo v iskanje uresničljivega. Zato potrebujemo znanje, da bi mogli delati z družinskim sistemom in v družinskem sistemu.

Stierlin (1987) govori o strokovnjaku kot o režiserju in udeleženi opazovalcu v terapevtskem sistemu. Sjef de Vries (1995) zastavlja socialnemu delavcu nalogo osebnega vodenja, ki implicira v cilj usmerjeno vodenje (delovni odnos, definicija problema, instrumentalna

definicija problema), in osebni odnos, ki omogoča, kot pravi de Vries, angažirano neposredno komunikacijo.

Socialno delo z družino pomeni vedno dvojje: delo na instrumentalni definiciji problema in na projektu rešitve – in podpora družini, da razišče in najde svoje posebne, družinske možnosti v ravnanju.

Za de Vriesa (1995; 1995) in Kemperja (1991) je pri tem osnovna tema ravnanje družine z avtonomijo in povezanostjo. To je nova, posebna strokovna ponudba družini: podpreti rešitve, ki zagotavljajo dovolj avtonomije in dovolj povezanosti njenim članom.

Ravno zato upravičeno govorimo o socialnem delu z družino, ker je

predmet skupnega dela tudi, da raziščemo, kako definicija problema in iskanje rešitve spremenijo pogoje avtonomije in povezanosti v družini.

Torej potrebujemo znanje o družini, ki ima to posebno lastnost, da ga lahko delimo z družino. Strokovnjakovo videnje je vedno samo možen začetek raziskovanja in dogovorov.

Če je zdaj *družina* tista, ki definira problem, je naloga socialnega delavca, da ustvari pogoje za to. Zato moramo imeti precizno strokovno znanje, da povabimo družino v proces dogovarjanja in skupnega iskanja. Stierlinova »vsestranska pristranost« pomeni, da narišemo »zemljevid«, v katerem je zajeto mnenje matere, očeta, brata, sestre – pa tudi meje in možnosti njihovih vlog, pravil, komunikacijskih vzorcev. Pri tem pogovor o družinskem za večino ni običajen pogovor, temveč pogovor, ki se ga dobesedno učimo, tukaj in zdaj.

Vrnimo se še enkrat de Vriesovem konceptu osebnega vodenja, ker nam omogoči, da vidimo dve vrsti ali dve ravni v socialnem delu z družino.

Osebno vodenje v socialnem delu z družino vsebuje osebni in delovni odnos. Zavzeta neposredna komunikacija omogoča osebni odnos, kjer je strokovnjak udeležen s svojimi izkušnjami in osebnim odzivom; delovni odnos z namenom, da se reši problem.

V de Vriesovem konceptu je zelo jasno rečeno, da je definicija problema skupaj z družino mogoča, če se po eni strani vzpostavlja in vzdržuje deloven odnos za rešitev problema, po drugi strani pa osebni odnos udeleženega strokovnjaka, ki omogoča, da se raziščejo tudi tisti problemi, ki so nastali zaradi pomanjkanja osebnih izkušenj v medosebnih odnosih v družini in torej zahtevajo oblikovanje novih osebnih izkušenj v družini in za družino.

V cilj usmerjen odnos je konkretna, »tu in zdaj« osnova, cilj, ki osmišlja mobilizacijo družinskih potencialov; vsem, družini in strokovnjakom, pa tudi omogoča, da raziščejo, kaj je osebno uresničljivo za prispevek družini.

Vsakočas je najpomembnejše tisto, kar smo v družini oblikovali kot korak stran od »več istega«. Tolikokrat izrečena formulacija, da gre pri socialnem delu za iskanje *novih* rešitev za kompleksne socialne probleme družin, se mora vsakokrat potrditi. Osebni odnos, zavzeta neposredna komunikacija, osebno vodenje vnašajo nove možnosti ravnanja.

Strokovnjak vsakokrat ve o sebi, o svojem znanju, mislih, izkušnjah, o svojem razumevanju in videnju situacije, o svoji udeležbi, o svojih čustvih. »Osebno« v de Vriesovem konceptu pomeni ravno to in samo to: To je izhodišče za plodno soočenje, in za to, za svoje človeško in strokovno ravnanje smo odgovorni. Avtonomija in udeleženos socialnega delavca tudi omogočata tako dragoceno izkustvo o lastni kompetentnosti in osebnem dostojanstvu.

Instrumentalna definicija problema, osebno vodenje, metodična načela sistemskega socialnega dela – vse to so instrumenti stroke, ki v delovnem odnosu omogočijo, da se znova dobi in sprejme odgovornost za kompetentnost in osebno dostojanstvo.

Že prvi visokostrokovni korak definiranja problema skupaj z družino določi delovni odnos, v katerem se bodo reševali problemi in ustvarile nove možnosti za spreminjanje odnosov in ravnanj.

Preidimo zdaj k drugemu vprašanju, ki smo si ga zastavili: kako definiramo socialni problem?

Odgovor začenjam z Lussijevo definicijo socialnega problema.

V definiciji razlikuje tri elemente. Prvi je pomanjkanje (*Not*) tistega, kar je razumno pričakovati, da človeku in družini pripada. Drugi je stiska, obremenitev (*subjektive Belastung*), ki jo povzroča pomanjkanje. Tretji element so težave pri reševanju pomanjkanja in stiske (*Lo-sungsschwierigkeiten*).

Socialnodelavsko definicijo problema delamo na elementu težav pri iskanju rešitev za pomanjkanje in za stisko. Sem sodita odziv na stisko in definicija pomanjkanja, vendar iz zornega kota iskanja rešitev, v smeri pomoči za premagovanje težave. Človekovo ali družinsko ravnanje s stisko vpliva na iskanje rešitev, praviloma pa zunaj tega okvira ni predmet dela.

Element »težave pri reševanju« poudarjam, ker nam v socialnem delu pomaga vzdrževati jasnost v vsakokratni definiciji problema, ki ostaja najprej vsakokratna definicija zelo konkretnih težav pri iskanju rešitev, potem pa definicija uresničljivih rešitev.

Spomnimo se na dvojno prevajanje, ki je nujno v socialnem delu: na prevajanje iz osebnega govora v strokovni in iz definicije problema in rešitve v akcijo. Kot vedno, skupaj z družino.

Na poljubno dolgem seznamu možnih socialnih problemov družin so brezposelnost enega ali več članov družine, revščina, vzgojna nemoč staršev, preživljanje posledic nesreče, kronična bolezen v družini, nasilje in zlorabe, alkoholizem, razveze in posebni problemi organizacije življenja v dopolnjenih družinah... Tako pomanjkanje lahko pomeni pomanjkanje sredstev za življenje, stanovanja, denarja za elektriko, delovnega mesta, pa tudi vzgojne moči, ljubezni, prijateljstva ali podpore v socialnem kontekstu.

NEKATERI ELEMENTI
SISTEMSKEGA NAUKA O SOCIALNEM DELU
PETRA LUSSIJA

Osrednje dejanje socialnega dela z družino je torej – povejmo to v Lussijevem jeziku – instrumentalna definicija problema. Potrebujemo metodološko znanje, da bi v instrumentalni definiciji problema zajeli tako posameznike kakor družino. In potrebujemo teoretsko znanje o družini na eni strani, na drugi pa tudi znanje o posebnosti socialnih problemov, ki bremenijo družine, in o doktrini njihovega reševanja.

Instrumentalna definicija problema določa delne cilje, prvi korak, vsakemu udeležnemu v problemu daje nalogo. V instrumentalni definiciji problema je zajeto tisto, kar je uresničljivo, je rezultat skupnega iskanja družine in strokovnjaka. Instrumentalna definicija problema omogoča družini izredno dragoceno izkušnjo o lastni kompetentnosti in odgovornosti.

Problemi družin so praviloma vseobsegajoči, veliki, obremenjujoči, družina nam jih prenese skupaj z občutki nemoči, zato je tako pomembno najti prvi, konkreten korak, ki omogoči prvo dejanje, prvo spremembo.

Načelo vsestranske koristnosti usmerja strokovnjaka v to, da razišče, kaj je v rešitvi koristno za posameznega udeleženega v problemu. Načelo usmerja v pozitivno mišljenje, od problema k rešitvam, k temu, kar v ameriški literaturi označujejo kot »*strength prospective*«, obljuba moči.

Socialno-ekološko načelo prinaša dve maksimi: maksimo aktiviranja naravne socialne mreže in maksimo najmanjšega možnega poseganja.

Družina je ta naravna socialna mreža in praviloma je prva strokovna naloga, da maksimalno aktiviramo njeno moč. Ob tem pa tudi sorodnike, prijatelje, ljudi iz njenega socialnega konteksta. Maksima najmanjšega možnega poseganja nas opozarja na posebne, drugačne poti, na odkrivanje, motiviranje namesto ukrepanja in poučevanja.

Pogajanje o rešitvi kot eksplicitno ponujena metoda dela se zdi Lussiju najpomembnejša možnost za mnoge težave. Pri nas jo le malo uporabljamo v socialnem delu, ker jo slabo obvladamo oziroma jo nadomestimo s prepričevanjem. Zlasti pri problemih v odnosih med starši in mladostniki omogoča pogajanje enim in drugim koristno novo izkušnjo za ravnanje s problemi, izkušnjo, ki je dosti uporabnejša od tolikokrat preizkušene jalo-ve »kdo bo koga«.

Socialni delavec vodi pogajanja po načelu interpozicije, ima vlogo posrednika med vsemi člani družine, udeleženiimi v problemu, ki jih je pripeljal »za pogajalsko mizo«.

Lussijeve vrste ravnanja (*Handlung-sarten*) v socialnem delu – in tudi v socialnem delu z družino – opremijo socialnega delavca z jasnimi odgovori na vprašanje, kaj dela, oziroma, kaj vse dela.

Lussi govori o šestih vrstah ravnanja v socialnem delu. To so svetovanje oziroma socialno svetovanje, interveniranje, pogajanje, zastopanje, nabava (*Beschaffung*) in oskrba (*Betreuung*).

Pa ne gre samo za to, da zna strokovnjak izbrati in uporabiti za socialno delo tipično ravnanje – pomembno je, da ga poimenuje skupaj z družino, da z njo izbere in odloči.

Definicija svetovanja oziroma socialnega svetovanja morda najbolj tipično pokaže posebnost »socialnodelavske« pomoči v Lussijevem kontekstu.

Svetovanje je usmerjeno v socialne situacije, na težave, ki jih imajo udeleženi v problemu, in ne na osebnosti. Pri tem gre vedno tudi za odkrivanje vedenja, ki bo funkcionalno v določenem socialnem sistemu. Situacija je naravna, običajna, znotraj obvladljivega in uresničljivega.

V tem okviru ni mogoče govoriti o vseh »vrstah ravnanja«; navajam le nekatere, da bi dopolnila vpogled v to, kaj in kako delamo, ko pomagamo pri reševanju socialnih problemov družin.

Povejmo samo, da ima v Lussijevem konceptu med njimi pogajanje poseben pomen. Interveniranje je edina oblika

dela, pri kateri socialni delavec prevzame sam odgovornost za ravnanje, ker gre za ogroženost ali grožnjo. Nabava nujnega – od kurjave do možnosti za šolanja, zaposlitev ali inštruktor za otroka, ki mu doma sami ne morejo pomagati, pa v šoli potrebuje pomoč. Oskrba pomeni podporo družini pri urejanju vsakdanjega življenja v obdobju nemoči.

EPILOG

Sklep je namenjen utemeljitvi koncepta *in plaidoyeu*, s primeri socialnodelavske pomoči družini, da bi še enkrat pokazala podrobnosti nujnega strokovnega premika v »tukaj in zdaj«, ki ga mora opraviti socialni delavec. Von Braunmuhlovo (1979) sporočilo staršem, da je najpomembnejši tisti čas, ki ga neposredno preživijo in ko neposredno živijo z otroki, velja tudi za socialno delo z družino: dragoceno novo izkustvo se zgodi vedno znova v soočenju za delo tukaj in zdaj.

V vlogi katalizatorja (socialni delavec strukturira iskanje rešitev in spodbuja družino k aktivnemu reševanju problema, razpravlja tudi o svojih idejah, izkušnjah, alternativah) in v vlogi udeleženca (socialni delavec vzpostavlja delovni odnos s sporočanjem svoje osebne izkušnje o odnosih tu in zdaj v procesu pomoči), se strokovno ustvarjajo nove možnosti za delo v vsakokratni sedanjosti. Tu se oblikuje izkušnja, ki je za mnoge družine, ki pridejo po pomoč, popolnoma nova: da so kompetentni za svojo prihodnost in da jo začenjajo oblikovati v sedanjosti. Pogosto v tem procesu vidim, da se ljudje v tej odgovornosti ne jemljejo resno. Socialni delavec lahko zahteva in mora zahtevati, da ljudje prevzamejo odgovornost za to, kar se v procesu dela dogaja. Najprej tako, da sam to izkušnjo omogoči, ker jemlje resno sebe in svojo odgovornost strokovnjaka za delo.

Socialni delavec je odgovoren vedno le za strokovnost svojega dela, za svoj vedenje, svoje predloge, svoje doživljanje – stranke, družine, so in morajo ostati odgovorne za svoje življenje. Ne moremo

odkriti najboljših rešitev in ni naše, da prepričamo ali prisilimo družine, da se po njih ravnaajo, smo pa odgovorni za to, da vzpostavimo proces dela, projekt, v katerem bomo lahko začeli skupaj z delom na filigranskem tkanju rešitev, sprememb, za katere se bodo ljudje odločali s kompetentnostjo in dostojanstvom.

Na enem od supervizijskih sestankov s skupino kolegov, ki delajo z družinami na nekem centru za socialno delo, so predstavili primer reševanja stikov med razvezanimi starši in njihovo hčerko, ki živi pri materi. Center se s primerom ukvarja že več kot leto. Scena je dobro znana pri našem delu: mati ovira stike, noben dogovor ni mogoč, oče zahteva svojo pravico po upravni poti, nabrale so se pritožbe, ustne obravnave, zahteva za predodelitev.

Na skoraj obupano vprašanje, zakaj se pri tem delu vedno znova dogaja, da ljudje vidijo edino rešitev v iskanju pravice v pravnih možnostih, je moj prvi odgovor preprost: zato, ker ta možnost obstaja in prinaša nekaj, čeprav le Maxwellowemu demonu: nekdo drug prevzame odgovornost, nekdo drug je kompetenten; in koraki za ravnanje se zdijo jasni.

Pomoč družini, ki jo v socialnem delu ponujamo, prinaša druge možnosti in druge alternative, ki ponujajo trdo delo. Tudi tokrat gre za naslednji korak v mučni življenjski situaciji, vendar ga mora vsakdo sam raziskati, razbrati uresničljivo. In ta socialnodelavski korak

se ne more delati v praznem prostoru, temveč le v zelo konkretnem svetu družine in v socialnem kontekstu. Doktrina dela ravno to omogoča: da resnično skupaj z ljudmi »prinesemo« na sestanek odnose, da evidentiramo in bolje vidimo, kako ravnamo drug z drugim in kam to pelje – kakšno prihodnost si odločamo.

Oče in mati otroka ravnata, kot da nista edina družina, ki jo ima otrok: v procesu pomoči se mora tudi zanju vzpostaviti ta stvarnost in omogočiti obema izkustvo, kaj zanju pomeni, če si upata bolje videti, kaj delata.

Metodična načela systemskega socialnega dela P. Lussija varno vodijo strokovne korake v socialnem kontekstu. Zapisi posameznih primerov dela z družinami kažejo vedno znova po eni strani na pomen osebnega vodenja in osebnega vzpostavljanja delovnega odnosa s tistimi, ki so kompetentni za svoje življenje in za življenje svojih otrok, po drugi strani pa, da so problemi družin rešljivi le v skupnem projektu, ki se strukturira v okolju. Resničnost družine, ki »velja« za ljudi, je treba šele raziskati in odkriti, potem pa postaviti pogoje za učenje, kako ravnati. Vendar le, če smo vzpostavili socialnodelavski delovni odnos oziroma odnos pomoči, ki pelje k njemu.

V pričujoči raziskavi želim prispevati k trdnemu in prepoznavnemu socialnodelavskemu znanju socialnih delavk in delavcev, da bi mogli v reševanju kompleksnih problemov družin danes prispevati svoj poseben delež.

Literatura

- G. BARNES (1994), *Justice, Love and Wisdom*. Zagreb: Medicinska naklada.
 A. BENTOVIM, G. BARNES, A. COOKLIN (1982), *Family Therapy (Vol 1, 2)*. London: Academic Press.
 P. BERGER, T. LUCKMANN (1980), *Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit*. Frankfurt/Main: Fischer Verlag.
 I. BOSZORMENY-NAGY, G. SPARK (1981), *Unsichtbare Bindungen*. Stuttgart: Klett-Cotta.

- E. VON BRAUNMUEHL (1979), *Zeit fur Kinder*. Frankfurt/Main: Fischer.
- S. B. COLEMAN (1990), *Zen and the Art and Science of Being a Family Psychologist*. V: W. F. KASLOW (ur.), *Voices in Family Psychology*. Newbury Park, California: Sage Publications.
- G. ČAČINOVIĆ VOGRINČIĆ (1992), *Psihodinamski procesi v družinski skupini*. Ljubljana: Advance.
- J. HALEY (1978), *Problem Solving Therapy*. New York: Harper and Row.
- D. KANTOR, W. LEHR (1975), *Inside the Family*. San Fransisco: Josey Bass.
- W. KEMPLER (1991), *Within Families*. Costa Mesa: The Kempler Institute.
- T. LIDZ (1971), *Familie und psychosoziale Entwicklung*. Frankfurt/Main: Fischer.
- D. A. LUEPNITZ (1988), *The Family Interpreted*. New York: Basic Books.
- P. LUSSI (1991), *Systemische Sozialarbeit*. Stuttgart-Bern: Haupt.
- M. S. MAHLER, F. PINE, A. BERGMANN (1975), *The Psychological Birth of the Human Infant*. New York, Basic Books.
- W. MERTENS (1974), *Erziehung zur Konfliktfahigkeit*. Munchen: Ehrenwirth.
- S. MINUCHIN (1974), *Families and Family Therapy*. London: Tavistock.
- D. H. OLSON (1990), *The Triple Threat of Bridging Research, Theory, and Practice*. V: — *Voices in Family Psychology*. Newsbury Park: Sage Publications.
- H. E. RICHTER (1972), *Patient Familie*. Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt.
- V. SATIR (1995), *Družina za današnji čas*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- M. SELVINI PALAZZOLI, L. BOSCOLO, G. CECCHIN, G. PRATA (1981), *Paradoxon und Gegenparadoxon*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- R. SKYNNER, J. CLEESE (1994), *Družine in kako preživeti v njih*. Ljubljana: Tangram.
- H. STIERLIN (1978), *Delegation und Familie*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- B. STRITH, M. MOZINA (1992), Avtopoeza: procesi samoorganiziranja in samopomoči. *Socialno delo* 31, 1-2: 18-74.
- S. de VRIES (1995), Glavni pojmi družinske terapije. V: V. VELIKONJA, J. GRGUREVIČ, B. ŽEMVA (ur.), *Izkustvena družinska terapija*. Ljubljana: Quatro.
- S. de VRIES, R. BOUWKAMP (1995), *Psihosocialna družinska terapija*. Logatec: Firis.
- I. D. YALOM (1989), *Love's Executioner*. London: Penguin Books.